

О. Т. Бандровська

Львівський національний університет імені Івана Франка

**ІДЕНТИЧНІСТЬ ІНШОГО В АНГЛІЙСЬКОМУ
МОДЕРНІСТСЬКОМУ РОМАНІ: ТІЛО ПОЗА НОРМОЮ
КРИЗЬ МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПІДХОДИ**

Розглянуто поняття інвалідності та хвороби, які продуктивно розглядати в полі вивчення ідентичності людини і філософії «Іншого». Залучено інтегруючий потенціал міждисциплінарних підходів, який включає як природниче, так і гуманітарне знання: на перетині вивчення біології та психології людини, соціокультурних, гендерних, антропологічних студій сьогодні розвиваються літературознавчі дослідження людини з обмеженими можливостями. Доведено, що творчість М. Пруста, В. Вулф, Р. Вест центрована фігурою Іншого і дає підстави для аналізу інвалідності, хвороби та різних виявів фізичних та ментальних відмінностей у художній літературі.

Ключові слова: модернізм, Інший, хвороба, інвалідність, травма, М. Пруст, В. Вулф, Р. Вест.

© О. Т. Бандровська, 2016

Рассмотрены понятия инвалидности и болезни, которые продуктивно рассматривать в поле изучения идентичности человека и философии «Другого». Использован интегрирующий потенциал междисциплинарных подходов, который включает как научно-естественное, так и гуманитарное знания: на пересечении изучения биологии и психологии человека, социокультурных, гендерных, антропологических исследований сегодня развиваются литературоведческие исследования человека с ограниченными возможностями. Доказано, что творчество М. Пруста, В. Вулф, Р. Вест центрировано фигурой Другого, что дает основания для анализа инвалидности, болезни, а также различных проявлений физических и ментальных отличий в художественной литературе.

Ключевые слова: модернизм, Другой, болезнь, инвалидность, травма, М. Пруст, В. Вулф, Р. Вест.

The article examines the concepts of disability and disease which are considered productive in the study of human identity and philosophy of the “Other”. Integrating potential of interdisciplinary approaches, which includes natural sciences as well as humanities, is used, and it is shown that nowadays literary studies investigate a human being with disabilities at the intersection of biology and psychology, socio-cultural, gender, anthropological studies. It is proved that the works by M. Proust, V. Woolf, R. West and other novelists give rise to analysis of disability, illness and various expressions of physical and mental differences in modernist fiction.

Keywords: modernism, Other, illness, disability, trauma, M. Proust, V. Woolf, R. West.

У філософській антропології людина представлена як динамічна і суперечлива єдність двох сутностей – біологічної та соціальної. Історично, з часів давньої Греції, здоров'я людини розуміють як єдність тіла, душі та духу. Відповідно, поняття «здоров'я» завжди асоціювалося з поняттям «норми»: здоров'я взагалі усвідомлювалося як нормальний біофізіологічний стан, що особливо простежувалося у концепціях XVIII і XIX століть [7], а у XX столітті доповнилося факторами соціального оточення, виявами високої духовності і своєрідністю способу життя. З погляду відхилення від норми, хвороба, захворювання, фізичні та ментальні розлади, інвалідність, вроджені відмінності знаходяться у складних взаємозв'язках і виступають серйозною, багатоаспектною медико-біологічною і соціокультурною проблемою. Визначити чіткі межі цих понять практично неможливо, тож неоднозначність, яка їх характеризує, потребує аналізу кожного конкретного випадку. Терміни «хвороба» та «інвалідність» вважають полемічними термінами, які позиціонують індивідуума з такою характеристикою як віддаленого від культурно окресленої нормальності. Нетиповість людини – зовнішня або поведінкова – асоціюється з маргінальністю, виводить її за межі загальних стандартів та стереотипів і в такий спосіб актуалізує властивий західній ментальності принцип бінарності. Втім, ідея жорстко лінійної бінарної опозиції – центр як нормальність / периферія як відхилення від нього – не спрацьовує, оскільки і саме поняття «центр», і взаємодії центра та периферії є проблематичними. Тому поняття інвалідності і хвороби більш продуктивно розглядати в полі вивчення ідентичності людини і філософії «Іншого», залучаючи значний інтегруючий потенціал міждисциплінарних підходів, який відповідає синергетичній дослідницькій парадигмі і включає сфери як природничого, так і гуманітарного знання. Саме на перетині вивчення біології та психології людини, соціокультурних, гендерних, антропологічних студій розвиваються сьогодні літературознавчі дослідження людини з обмеженими можливостями (Disability Studies).

Англійська література є багатим джерелом відповідної образності – Річард III В. Шекспіра, крихітка Тім з «Різв'язної пісні» Ч. Діккенса, містер Рочестер та його перша дружина в «Джейн Ейр» Ш. Бронте. В ній багато зразків для вивчення фігури Іншого – ліліпути і велетні в «Мандрах Гуллівера» Дж. Свіфта, а також співвідношення картини захворювання автора з символічним планом тво-

ру – Дж. Мільтон, А. Поуп, В. Блейк. Увага до окресленого тематичного кола набуває системного характеру в літературі модернізму, що обґрунтовується такими історичними подіями як Перша світова війна і виражається в розгортанні нових смислообразів хвороби та інвалідності, нарративних технік, в інноваціях художнього мовлення та мислення.

Інвалідність, як вважає американська дослідниця Петра Купперс, є аспектом ширшої проблеми відмінності та інакшості: «Інвалідність як соціальна категорія не є подібною до понять раси чи гендеру, втім, вона поділяє з ними важливі аспекти розуміння іншості. Всі три поняття мають стосунок до відмінностей, які сконструйовані як бінарності і як біологічні, що веде до передачі потужного надлишкового значення: як і раса та гендер, інвалідність структурує людей в окремі категорії» [11, с. 5].

Дійсно, категорію людей з особливими потребами розглядають з точки зору історико-культурних стереотипів. Як правило, у фокусі опиняється їхня асоціальність та асексуальність, часто дитячість, а часом і небезпечний, руйнівний потенціал. Людина з обмеженими можливостями презентується як Інший, аутсайдер поза нормальним життям і тілесністю. Фізичні або ментальні відмінності своїм наслідком мають маргіналізацію таких індивідуумів. Сприймання інваліда як хворої та неповноцінної людини, яка потребує постійного піклування і викликає лише співчуття, впливає на уявлення сексуальної і гендерної ідентичності таких людей. Сексуальність у таких випадках можна розглядати як проблематичну, хоча відсутність повноцінного, незалежного від інших життя не завжди означає відсутність звичайної життєвої гетеросексуальності.

В конструкції художнього твору інвалідність, хвороба та різні вияви фізичних та ментальних відмінностей можуть відігравати значну роль. Можна виділити два аспекти даної проблеми. По-перше, це проблема автора, коли особливості фізичного або ментального стану автора впливають на поетику і стилістику художнього твору. По-друге, це наявність персонажа-інваліда та відповідних мотивних комплексів, які дозволяють поглиблювати традиційну або вводити нову проблематику психологічного і соціокультурного характеру.

Хвороба або інвалідність автора не означає, що митець свідомо вписує переживання свого захворювання в художній твір. Це означає наявність складного зв'язку між хворобою і реалізацією художнього задуму. «“Художній твір не прямо і не іншою мовою” є дублюванням фізіологічних або психічних порушень, патології або душевного розладу, – влучно зауважує В. Подорога. – <...> Хвороба, наділяючи існування різними якостями переживання, тобто доповнюючи повсякденне переживання і доводячи його до афекту, перетворюється на те, що можна визначити як первинну символічну матрицю. <...> Твір – це своєрідний символічний фільтр, і він, дійсно, фільтрує, відбирає, посилює, розподіляє матеріал переживань, наділяє значенням те, що не має само по собі жодної цінності» [5, с. 397]. Аналізуючи залежність художнього простору творів Ф. М. Достоєвського від епілептичних нападів письменника, російський філософ робить вагоме узагальнення: «Важливо, що суб'єкт, який страждає від хвороби, робить з нею, а не те, що хвороба робить з ним. <...> він робить це, він пише... Іншими словами, символічна робота є роботою зі збереження єдиного, психосоматично достовірного образу тіла...» [5, с. 402]. З ним погоджується і російський літературознавець С. Зенкін: «Достоєвський писав такі-то романи не тому, що страждав на такі-то хвороби, однак його хворобливі переживання (або, скажімо, психологічний досвід гравця і боржника) перегукуються з поетикою творів, вступають з нею в єдиний міметичний процес» [3].

Можна припустити, що будь-яке усвідомлене автором захворювання інтенсифікує її/його мислення, дозволяє відкрити глибинні пласти взаємозалежності тіла й духу людини. Для Фрідріха Ніцше – це вихідний момент: «... в усьому розвитку

духу, може бути, справа йде про тіло: це історія факту, яка досягає рівня самосвідомості, про те, що утворюється тіло вищого порядку. Органічне піднімається на ще вищі щаблі» [4, с. 323]. Сам філософ, усвідомлюючи свою хворобу, не надає їй клінічного значення. Хворобу він розглядає як енергійний стимул до життя: «Так фактично уявляю я цей довгий період хвороби: я наново відкрив життя, включив у нього себе, <...> я зробив з моєї волі до здоров'я і до життя мою філософію...» [4, Почему я так мудр]. Звичайно, творчість Ф. Ніцше є унікальним феноменом, в якому переплелася життя і філософія, музика, література. Питання «в якому сенсі хвороба присутня в творчості Ніцше», яке сформулював Ж. Дельоз у дослідженні «Ніцше», цікавило багатьох учених. Відповідь дав сам філософ у праці «Ессе Ното»: «...розглядати з точки зору хворого більш здорові поняття й цінності, і навпаки, з точки зору повноти та самовпевненості більш багатого життя дивитися на таємничу роботу інстинкту декадансу – такою була моя тривала вправа, мій дійсний досвід <...> тепер у мене є досвід, досвід у тому, щоб перемищати перспективи: основна підстава того, що тільки мені, мабуть, стала взагалі доступною «переоцінка цінностей» [4]. Ніцше вдалося піднятися над власною хворобою тіла й духу, зробити узагальнення, які виходять за звичайні людські межі. В цій здатності до рухливості думки, до абстрагування від власного «Я» Ж. Дельоз бачить вияв «видатного здоров'я»: «У Ніцше все маска. Перша, для генія, – його здоров'я; друга – і для генія, і для здоров'я – його страждання» [2].

У літературі західноєвропейського модернізму безліч таких прикладів. Наявно, найяскравіший – це Марсель Пруст та його «У пошуках втраченого часу». Хворого на важку форму астми М. Пруста недуга зближує зі світом, пише В. Подорога, вона захоплює його тіло, режим, харчування, зір і головне – його дихання, і важливо, що хворобу важко розрізнити з гіперчутливістю, найтоншими реакціями на світ, властивими письменнику, відтак хвороба «оселяється» всередині його психічного життя, стає не Зовнішнім, а Внутрішнім його душевного життя» [6, с. 257]. Учений нагадує наполегливу гіпотезу дослідників, яка пропонує розглядати прустівський твір як медичний трактат і припускає, що такий підхід є достатньо послідовним, оскільки «хвороба має свою онтологію в межах «Пошуків», свій чуттєвий, тілесний, оптичний і термінологічний регіон вияву» [6, с. 257]. І якщо рухатися шляхом цієї онтології, в якій основним поняттям є дихальне середовище, атмосфера, тоді «момент астматичної кризи, який миттєво поширюється за межу дихального спазму до глибокої інтоксикації, сп'яніння від наступаючої задухи, починає координувати в цьому діапазоні страждання фізичної форми, текстури, оптику, лінії і зупинки романної оповіді» [6, с. 259].

Художній світ романів англійської письменниці і теоретика модернізму Вірджинії Вулф також позначений впливом захворювання, яке характеризують як біполярні розлади (що виявлялися у маніакально-депресивних станах літераторки) і яке, на думку фахівців-медиків, могло мати генетичне походження, підсилене підлітковою травмою сексуального характеру. В. Вулф приймала факт захворювання: «В моїх змінах, – писала вона, – я, як хамелеон, колись леопард, вся у фіолетових плямах, а сьогодні миша» [Цит. за: 10, с. 126]. У щоденникових записках письменниці, а також у спогадах її чоловіка Леонарда Вулфа безліч записів, які свідчать, як вона намагалася протистояти захворюванню і зробити все, аби розлади не заважали творчості.

Літературна критика неодноразово досліджувала твори В. Вулф у зв'язку з ментальними розладами, предметом тривалого інтересу ставав вплив її психологічного досвіду та структур свідомості на поетику романів. Актуальність психоаналітичної перспективи, як стверджує американська дослідниця Е. Абел у монографії «Вірджинія Вулф і психоаналітична белетристика», підтверджена чіткими паралелями між наративами В. Вулф і З. Фрейда: психоаналітичні моделі сім'ї, проблеми патріархату, Едипового комплексу, нетрадиційної сексуальнос-

ті чоловіків і жінок, тобто, в цілому, основних проблемних комплексів, які досліджував З. Фройд, не просто акцентовані в її романах, а докладно розглянуті, хоча письменниця стверджувала, що познайомилася з працями видатного психоаналітика наприкінці 30-х років XX століття [8]. В цілому ж необхідно враховувати, що роботи З. Фрейда значною мірою фундували культурний контекст творчості письменників-модерністів.

Між тим, інтердисциплінарність психоаналітичного підходу до творів літератури в останні десятиліття розширюється за рахунок нейробіологічних досліджень, предметом яких виступає діяльність мозку та кліткові механізми. Наголос на біологічній сутності захворювання дозволяє змістити акцент на фізіологічні аспекти захворювання письменниці. Тобто, якщо психоаналітики мають справу зі станами її свідомості та характером індивідуальної суб'єктивності, то нейробіологічний підхід розглядає стадії біполярного розладу, коли періоди підвищеної збудженості і депресії змінюються досить спокійними станами, іншими словами, залежно від фізичного стану людини. В літературознавчому аналізі це крок до розуміння поетологічної специфіки твору – фігури автора, образної системи, ідейних акцентів.

Американський дослідник Т. Карамано намагається синтезувати психоаналітичне розуміння творчості В. Вулф з нейробіологічним поясненням взаємозв'язку мозку людини і суб'єктивного сприйняття світу. Фізичне самопочуття В. Вулф, на його думку, залежить від функціональних особливостей мозку і є важливим для розуміння художньої організації творів письменниці. Так, аналізуючи персонажну систему роману «Місіс Деллоуей», Т. Карамано вважає, що у ній можна виявити проєкції на різні стани авторки – від стану фізичного і психічного здоров'я, коли відновлюються повністю особистісні властивості письменниці, до хворобливих станів психіки: «Зосереджуючись на інтерсуб'єктивних відносинах, вона досліджує параметри власного досвіду біполярного захворювання: первинно-егоїстичний стан (Пітер), психотичний «змішаний» стан (Септімус) та ейтимічний стан (нейтральний, достатньо позитивний стан, який часто відчувають хворі на біполярні розлади, Клариса), який намагається інтегрувати два інших» [9, с. 214–215].

Можна погодитися з дослідником, що власний досвід захворювання на біполярні розлади письменниця реалізує в персонажній системі роману «Місіс Деллоуей». Особливо це стосується Септімуса Сміта, в образі якого є багато подібностей з фізичним та ментальним станом письменниці в період загострення: він страждає від галюцинацій, чує голоси, переживає страх та підозру, думає про самогубство. В романах В. Вулф – «Кімната Джейкоба», «До маяка», «Хвилі» – зображено вкрай уразливих людей, які переживають періоди невдоволеності життям, сумніву та депресії.

На серйозний аспект біполярного розладу звертає увагу К. Джеймісон: «... транзитивність і коливальний характер є надзвичайно важливими аспектами в описі і розумінні хвороби як цілого» [10, с. 34]. Можливо, не варто вбачати безпосередню залежність літературних принципів митця від його тілесно-душевних станів, позначених хворобою. В. Вулф, у першу чергу, була митцем-експериментатором і бачила своїм завданням пошук нової романної форми, за влучним зауваженням М. Бредбері, «десубстантивізованого» роману, в якому все матеріальне було б дематеріалізоване [1, с. 179]. І все ж романістка уважно стежила за власним тілом, свідомістю, фіксувала всі стадії захворювання. «Я думаю, що ці хвороби в моєму випадку – як це висловити? – є дещо містичними, – записала В. Вулф наприкінці 20-х років. – Щось твориться з моїм розумом. Він відмовляється реєструвати враження. Він ніби закривається в собі. Стає коконом. Я лежу досить мляво, часто з гострим фізичним болем – як останнього року, повний дискомфорт. Потім раптом щось вистрибує» [16, с. 150]. Варто зробити ак-

цент на тому, що дискурс хвороби і дискурс літератури в її записах взаємодіють, накладаються, формують єдиний текст. Тому, очевидно, важливо враховувати усі спостереження за роботою власної свідомості з погляду формування її естетичних поглядів. «Дослідіть, наприклад, звичайну свідомість упродовж звичайного дня. Свідомість сприймає міради вражень – тривіальних, фантастичних, швидкоплинних, карбованих з гостротою сталі <...> Чи не є завданням романіста передати цей мінливий, невідомий і невловимий дух...», – читаємо в програмному есе «Сучасна художня проза» [15, с. 160]. У випадку В. Вулф перехідність, флуктації, плинність свідомості як естетичні принципи увиразнюються її тілесно-духовним станом. На нашу думку, можна погодитися з Т. Карамано, який переконаний, що «на перетині літературних і наукових досліджень з'являється нова модель людської психіки, яка інтегрує цінну інформацію психоаналізу і неврології, розум і мозок, Вулф і Фрейда» [9, с. 296].

Реконструкція фізичного і ментального стану автора дозволяють зрозуміти цілісність створеного ним художнього світу, іншими словами, реалізацію авторського життєвого досвіду на рівні поезики твору – наративних голосів і технік, ключових мотивів, персонажної системи. Однак абсолютизувати цю ідею не правильно. Очевидно, її варто сприймати лише в контексті загального життєвого досвіду митця. В конструкції більшості творів наявність персонажа-інваліда, насамперед, має функцію введення певного кола проблематики, що відповідає запитам часу.

У фокусі уваги письменників першої половини ХХ століття знаходилися культурно-історичний розрив і колективний травматичний досвід, спричинений Першою світовою війною, а також різноманітні аспекти ідентичності людини. Наприклад, як вважає Шерон Одітт, «Вулф займалася літературною і політичною критикою тієї війни з позиції радикальної жіночої іншості», а її літературними сестрами були Вернон Лі, письменниця, перекладач, автор нарисів про мистецтво («Сатана-губитель. Філософська трилогія про війну», 1920), Вера Бріттен, письменниця-пацифістка (роман «Заповіти юності», 1933), а також Катерина Фьорс, засновниця загону добровільної допомоги (Voluntary Aid Detachment), і американська письменниця Катерина Маршал [12, с. 1].

Серед митців, які поєднали проблематику війни, фемінізму та інвалідності, на особливу увагу заслуговує відома суфражистка, соціалістка, журналіст та політолог Ребекка Вест (1892–1983). Англійська письменниця, яку називали «полум'яним борцем століття за жінку», прожила довге насичене життя, ставши свідком та літописцем багатьох визначних подій ХХ століття. У своєму першому романі «Повернення солдата» (1918) [14] вона відтворила травматичний досвід Першої світової війни і в багатьох художніх новаціях навіть випередила В. Вулф. Як зазначає дослідник творчості Р. Вест К. Роллісон, сюжет про часткову амнезію із втратою пам'яті та зміщенням у минуле вона запозичила в медичному журналі [13, с. 69]. Центральний персонаж роману, заможний аристократ Кріс Болдрі повертається додому інвалідом після контузії на полі бою з діагнозом «часткова амнезія». Він «живе» в часі двадцятилітньої давнини, не визнає дружини Кітті, натомість наново переживає своє перше почуття до доньки трактирника Маргарет Еллінгтон, яка виступає для нього символом ідеального кохання.

Фізична травма персонажа, що спричинила амнезію, дозволяє автору розкрити зміни в ритуалах повсякденного життя своїх персонажів-аристократів і невід'ємність індивідуального травматичного досвіду від колективної травми. Р. Вест використовує психоаналітичну аргументацію для пояснення станів свідомості свого персонажа, що дає підстави визначити «Повернення солдата» як фрейдистський роман. Руйнівний досвід минулого – складні стосунки з батьком, нещасливе подружнє життя, смерть сина – спричиняє «забуття» цього періоду, руйнує стійку ідентичність Кріса, яка була сформована автоматичністю існування і незадоволеністю ним.

Варто зазначити, що в «Поверненні солдата» сюжетна лінія Кріса Болдрі перегукується з історією Септімуса Сміта з роману «Місіс Деллоуей», і хоча травма Септімуса позначена буквальною спогаду про загибель його товариша, а Кріс забув саму подію травми, обох переслідують галюцинації та сни, що повторюються в реальних образах. Як і в романі «Місіс Деллоуей», у романі Р. Вест подано потоки свідомості персонажів, які рефлектують на одні ті самі події, відбувається переведення значних історичних подій на рівень повсякденної свідомості. Таким чином, Р. Вест-романістка, як і В. Вулф, обрала провідною темою індивідуальний травматичний досвід війни, відтворила суб'єктивістський образ нового світу і нової свідомості людини, що народжувалася на початку ХХ століття.

Хоча Перша світова війна стала найбільш серйозним потрясінням для європейської свідомості першої половини ХХ століття, потрібно також враховувати, що це був період зміни культурної парадигми, розриву і переформатування соціальних зв'язків і площин. Як наслідок, у конструкції модерністського роману одним із показових образів стає тіло поза нормою, тіло-джерело ментальних розладів. Інноваційність такої образності полягає у створенні нового виду стосунків між автором і твором: вона уможлиблює прочитання «хворого тіла», яке стає артефактом, як авторської розповіді про себе, про свій психофізичний стан, а з іншого боку, як розповіді про базові характеристики стану тогочасної людини.

Бібліографічні посилання

1. *Бредбері М.* Британський роман нового часу / Малколм Бредбері ; пер. з англ. В. Дмитрука. – К. : Ксенія Сладкевич, 2011. – 480 с.
2. *Делёз Ж.* Ницше / Жиль Делёз ; пер. с франц. С. Л. Фокина. – СПб. : АХИОМА, 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nietzsche.ru/look/xxb/delez/>
3. *Зенкин С.* Умозрение и словесность: Заметки (не совсем) о теории / Сергей Зенкин // НЛЮ. – 2007. – № 85. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nlo/2007/85/ze31.html>
4. *Ницше Ф.* Эссе Homo, как становятся самим собой / Ф. Ницше. – М. : Мысль, 1990. – Т. 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.ru/NICSH/essce_homo.txt
5. *Подорога В.* Мимесис. Материалы по аналитической антропологии литературы / В. Подорога. – Том I. – М. : Культурная революция, Логос, Logos-altera, 2006. – 688 с.
6. *Подорога В.* Феноменология тела. Введение в философскую антропологию / В. Подорога. – М. : Ad Marginem, 1995. – 339 с.
7. *Фуко М.* Рождение клиники / М. Фуко. – М. : Смысл, 1998. – 310 с.
8. *Abel E.* Virginia Woolf and the Fictions of Psychoanalysis / E. Abel. – Chicago : University Chicago Press, 1989. – 181 p.
9. *Caramagno T. C.* The Flight of the Mind: Virginia Woolf's Art and Manic-depressive Illness / T. C. Caramagno ; Afterward K. R. Jamison. – University of California Press, 1996. – 362 p.
10. *Jamison K. R.* Touched with Fire / K. R. Jamison. – New York : Simon and Schuster, 1996. – 384 p.
11. *Kuppers P.* Disability and Contemporary Performance: Bodies on the Edge / P. Kuppers. – London : Routledge, 2003. – 192 p.
12. *Ouditt S.* Fighting Forces, Writing Women: Identity and Ideology in the First World War / S. Ouditt. – New York : Routledge, 1994. – 246 p.
13. *Rollyson C. E.* Rebecca West : a Life / C. E. Rollyson. – Scribner, 1996. – 511 p.
14. *West R.* The Return of the Soldier / R. West. – New York : George H. Doran Company, 1918 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gutenberg.org/files/37189/37189-h/37189-h.htm>
15. *Woolf V.* Modern Fiction / V. Woolf // Essays of Virginia Woolf. Vol. 4, 1925–1928 ; ed. by A. McNeillie. – London : The Hogart Press, 1984. – P. 157–165.
16. *Woolf V.* A Writer's Diary / V. Woolf ; ed. by L. Woolf. – A Harvest Book, 2003. – 372 p.

Надійшла до редколегії 04.02.2016 р.